

Stan i perspektywy rozwoju turystyki na obszarze wsi opuszczonych Polesia Zachodniego

The state and the prospects of tourist development of deserted villages in West Polesie region

Soszyński Dawid¹, Tucki Andrzej²

¹Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Zakład Ekologii Krajobrazu i Ochrony Przyrody
ul. Dobrzańskiego 37, 20-262 Lublin, Polska

²Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Zakład Geografii Regionalnej i Turyzmu
al. Kraśnicka 2 cd, 20-817 Lublin, Polska
e-mail: seczuan@wp.pl, andrzej.tucki@umcs.pl

Abstract. The paper presents the current problems with tourist use of the deserted village – specific type of rural landscape. The uniqueness of this sites come from its history, preserved remains of former village, unusual landscape and usually the special natural values. The researches were conducted on the Polesie region – the area with highly developed tourist branch, where the abandoned villages values are almost unknown.

The main part of dissertation presents the characteristic of the villages, the state of preservation of the rural landscape and the current state of tourist use and development. The main method applied in the researches was the field charting based on actual and archival cartographic materials and the interviews with the persons connected with local tourist development. The last part of the paper presents the directions of reasonable use of tourist potential of deserted villages, which can develop the alternative form of tourism but in the same time, allow to protect the unique character of this places.

Słowa kluczowe: wsie opuszczone, krajobraz kulturowy, zagospodarowanie i użytkowanie turystyczne, turystyka alternatywna, Polesie Zachodnie

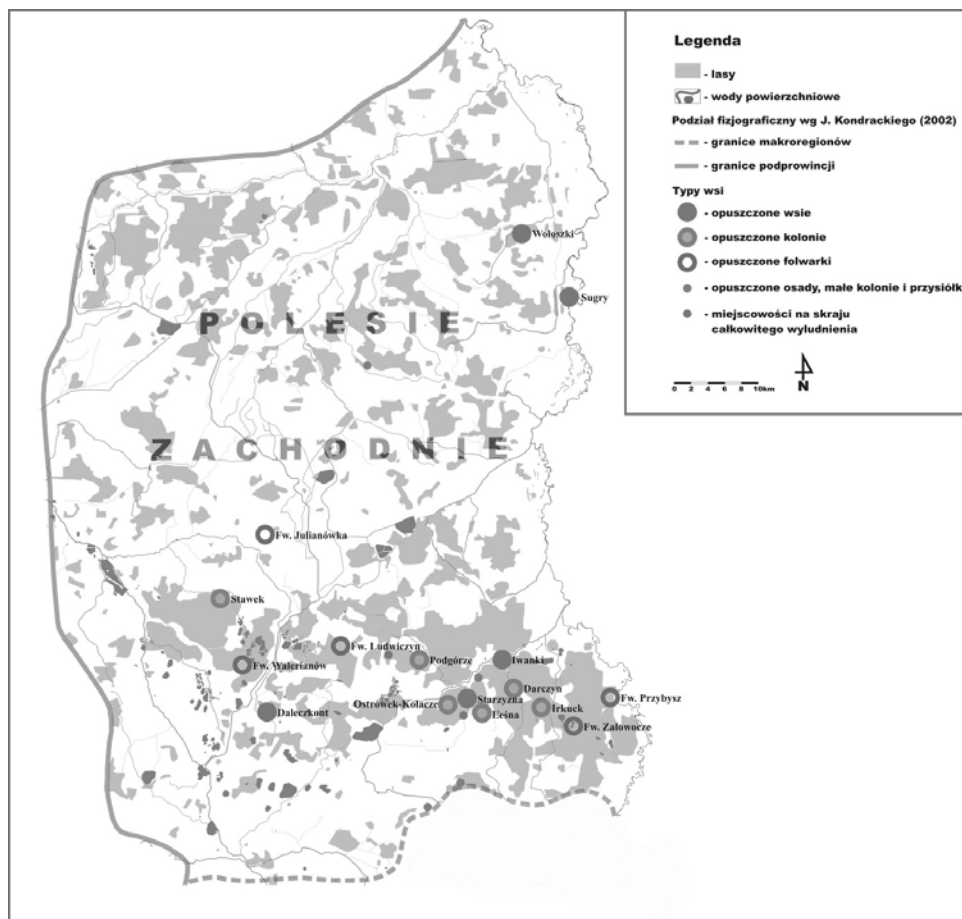
Key words: deserted villages, cultural landscape, tourist use and development, alternative tourism, Western Polesie

Wprowadzenie

Wsie opuszczone to miejsca odznaczające się specyficznym krajobrazem, w którym dominującą rolę odgrywają elementy naturalne i półnaturalne. Ich tożsamość silnie związana jest jednak z wiejską przeszłością, którą dostrzec można w licznych reliktach dawnego zagospodarowania. Są to miejsca całkowicie wyludnione, głównie w wyniku planowych akcji wsielących (Akcja Wisła w 1947 r.), których dzieła dopełniały często powolne procesy depopulacyjne w okresie powojennym.

W Polsce wsie opuszczone najliczniej występują na obszarze Karpat Wschodnich, Sudetów czy Różtocza Południowego (Salwicka 1983, Janicki 1998, Wolski 2003, 2009, Szmytkie 2008, Soszyński 2012). W większości przypadków całkowite wyludnienie spowodowało uruchomienie samoczynnych procesów renaturalizacji, co przyczyniło się do powstania geosystemów trudnych do jednoznacznego zdefiniowania i zlokalizowania w istniejących klasyfikacjach krajobrazów kulturowych (Wolski 2003). Są to jednocześnie tereny bardzo atrakcyjne krajobrazowo, a co za tym idzie – również turystycznie, gdzie przeszłość i zachowane relikty krajobrazu wiejskiego stanowią integralną część walorów. Na Lubelszczyźnie drugim oprócz Różtocza

Południowym skupiskiem wsi opuszczonych jest Polesie Zachodnie. Pozostają one jednak wciąż nieznanne, a ich walory nie są wykorzystywane, mimo iż wiele dawnych wsi posiada wysokie walory krajobrazowe.

Ryc. 1. Rozmieszczenie wsi opuszczonych na Polesiu Zachodnim (oprac. własne)
Fig. 1. Location of the deserted villages in the Western Polesie region (own compilation)

Celem niniejszej pracy jest charakterystyka zagospodarowania i użytkowania turystycznego wsi opuszczonych na Polesiu Zachodnim oraz określenie głównych kierunków rozwoju umożliwiających udostępnienie tych obszarów dla turystyki, przy jednoczesnym zachowaniu charakterystycznych cech krajobrazu.

Obszar i metody badań

Prace przeprowadzono na obszarze polskiej części Polesia Zachodniego, gdzie zidentyfikowano 16 wsi, które istniały w wieku XX, a obecnie są całkowicie pozbawione stałych mieszkańców (ryc. 1). Analizy zagospodarowania turystycznego przeprowadzono w oparciu o inwentaryzację terenową oraz dane uzyskane z map i folderów zawierających dane dotyczące niektórych elementów infrastruktury turystycznej, takich jak szlaki czy miejsca biwakowe. Charakterystykę obecnego i proponowanego użytkowania turystycznego przedstawiono na podstawie wywiadów przeprowadzonych z pracownikami gmin odpowiedzialnymi za rozwój i promocję turystyki oraz z przedstawicielami lokalnych organizacji i instytucji, w których zakres zainteresowań wchodzi problematyka ruchu turystycznego. Łącznie przeprowadzono wywiady z 20 osobami, z których 7 to pracownicy jednostek samorządowych, na których terenie znajdują się wsie opuszczone.

Użytkowanie turystyczne wybranych wsi opuszczonych

Informacje z wywiadów, stanowiące podstawę do charakterystyki użytkowania turystycznego, nie dają z pewnością pełnego obrazu użytkowania terenu wsi opuszczonych. Wynika to z niewielkiej znajomości terenu wśród większości rozmówców. Spośród 20 osób jedynie 8 znało jakąkolwiek wieś opuszczoną (z tego tylko dwie to pracownicy gmin). Najczęściej była to Starzyzna lub Irkuck, nieco rzadziej Iwanki i Sugry, sporadycznie Załowocze i Daleczką. Pozostałe 10 wsi nie zostało wymienione przez żadnego z rozmówców. Świadomość istnienia wsi opuszczonych na Polesiu posiadają głównie starsi mieszkańcy terenów sąsiadujących z dawnymi osadami oraz nieliczni członkowie organizacji i instytucji związanych z tradycją i historią regionu. W bardzo niewielkim stopniu wiedzę taką posiadają natomiast pracownicy gmin, odpowiedzialni za rozwój turystyki na tym obszarze.

Zarówno przeprowadzone wywiady, jak i inwentaryzacja terenowa, wykazały, że w większości wsi opuszczonych użytkowanie turystyczne jest bardzo ograniczone lub praktycznie nie występuje. W większości przypadków wykazano jedynie obecność turystów pieszych i rowerowych, która jednak ograniczona jest głównie do znakowanych szlaków. Trasy piesze przechodzą bezpośrednio przez dwie wsie, natomiast szlaki rowerowe przez kolejne dwie osady. Wprawdzie w kolejnych sześciu wsiach trasy takie przebiegają w bardzo niewielkiej odległości (piesze w odległości do 0.5 km, rowerowe do 1.5 km), jednak brak jakiegokolwiek informacji dotyczącej wsi opuszczonych powoduje, że miejsca te nie są odwiedzane przez turystów przebywających w pobliżu. Podobnie jest w przypadku szlaków konnych i kajakowych. Poleski Szlak Konny nie przebiega przez żadną z opisywanych wsi opuszczonych. Poprowadzony jest jednak w odległości od 1.5 do 2.5 km od czterech dawnych osad, mimo iż tereny te wydają się doskonałym urozmaiceniem leśnych odcinków tej trasy. Szlaki kajakowe wyznaczone zostały przez obszar czterech wsi, jednak jedynie w Sugrach obszar wsi stanowi miejsce częstych postojów kajakarzy.

W trzech wsiach (Starzyzna, Walerianów, Sugry) głównym rodzajem użytkowania turystycznego jest zjawisko drugich domów – krajobrazowo związane z obecnością domków lub przyczep letniskowych. Najwięcej tego typu obiektów znajduje się w Starzyźnie (3 przyczepy i jeden domek letniskowy). Jedynie w Sugrach na cele turystyczne zaadaptowano stary dom zachowany z dawnej wsi. W pozostałych przypadkach są to niskiej jakości obiekty, często o charakterze tymczasowym. Duża część z nich wybudowana została przez myśliwych, dla których wsie opuszczone, położone najczęściej w obrębie dużych kompleksów leśnych, stanowią nie tylko doskonałą bazę noclegową, ale również bezpośrednie miejsca polowań.

W zasadzie jedyną wsią opuszczoną, na której obszarze mamy do czynienia ze stosunkowo intensywnym użytkowaniem turystycznym, są Sugry. Jest to miejsce położone malowniczo przy nadbużańskiej skarpie, porośnięte młodym sosnowym lasem z niewielkimi polankami znaczącymi miejsca po dawnych siedliskach. Najbardziej czytelne pozostałości wsi to liczne drzewa owocowe, jedna zachowana, lecz niezamieszka chałupa (użytkowana sporadycznie jako dom letniskowy), studnie oraz ślady po dawnych zabudowaniach, takie jak: kamienie węgielne, betonowe fundamenty i resztki cegieł po dawnych piecach. Wśród osób odwiedzających teren dawnej wsi dominują wędkarze i grzybiarze oraz osoby przyjeżdżające tu na niedzielny spacer. Odbywają się tu często ogniska i pikniki. Jest to również miejsce postoju wielu spływów kajakowych. W przypadku tej wsi wyraźnie widać duże znaczenie położenia w sąsiedztwie Kodnia – znaczącego ośrodka turystyki pielgrzymkowej. Sugry są często celem wycieczek bryczkami lub saniami, organizowanych dla turystów odwiedzających Kodeń. Mimo to większość z nich nie jest świadoma przeszłości tego miejsca i traktuje je wyłącznie jako nadrzeczną polanę.

Ciekawą formą użytkowania turystycznego terenu dawnej wsi są obozy harcerskie, organizowane w pobliżu dawnego Folwarku Walerianów. Również tereny innych wsi wydają się być idealnym miejscem dla tego typu aktywności, łącząc walory krajobrazowe i przyrodnicze z ciekawą i wciąż namacalną historią.

Nie uzyskano natomiast informacji dotyczących obecności turystyki przyrodniczej, choć prawdopodobnie występuje ona, zwłaszcza na obszarze wsi włączonych obecnie w granice rezerwatów przyrody. Są to dawne folwarki: Załowocze (rez. Żółwiowe Błota) i Walerianów (rez. Torfowisko przy Jeziorze Czarnym).

Generalnie na obszarze opuszczonych wsi mamy więc do czynienia głównie z różnymi rodzajami turystyki alternatywnej, występującej w niewielkim natężeniu. Jedynie w Sugrach liczba odwiedzających jak i różnorodność typów aktywności jest większa i w większym stopniu związana z turystyką masową.

Stan zagospodarowania turystycznego wsi opuszczonych

Najbardziej wyróżniającym się typem zagospodarowania turystycznego jest indywidualna zabudowa letniskowa (drugie domy), występująca w trzech wsiach. Pozytywnym aspektem tej zabudowy jest fakt, iż we wszystkich wypadkach lokalizacja domków nawiązuje do dawnego układu siedlisk. Ich stylistyka i sposób zagospodarowania działki ma jednak niewiele wspólnego z tradycyjnym krajobrazem wiejskim Polesia. Obiekty te, położone zazwyczaj w miejscach centralnych dawnych wsi, wywierają ogromny wpływ na obniżenie walorów krajobrazowych tych obszarów. Niszczą również specyficzną tożsamość tych miejsc, która związana jest silnie ze świadomością pustki, ciszy, oddalenia od cywilizacji oraz obecności relikwów przeszłości. Wyjątkiem od tej reguły jest dom we wsi Sugry, który jest wprawdzie użytkowany jako obiekt rekreacyjny, jednak jego wygląd oraz zagospodarowanie otoczenia idealnie wpisuje się w atmosferę wsi opuszczonej. Stara chałupa, pozbawiona ogrodzenia, otoczona zdziczałym sadem płynnie przechodzącym w gęsty las sosnowy, nie tylko nie degraduje walorów krajobrazowych, ale również stanowi konkretną informację o przeszłości tego terenu.

Oprócz zagospodarowania związanego z turystyką pobytową, na obszarze wszystkich poleskich wsi opuszczonych stwierdzono jedynie obecność dwóch śródlęsnych zadaszeń turystycznych oraz dwóch tablic informacyjnych (związanych głównie z rezerwatami przyrody). Istotnym elementem zagospodarowania turystycznego są również znakowane szlaki piesze czy rowerowe. Jak już wspomniano, w większości przypadków nie przebiegają one jednak przez tereny wsi, mimo iż poprowadzone zostały w niewielkiej odległości od nich.

Zagospodarowanie turystyczne wsi opuszczonych można więc określić jako bardzo słabe, natomiast istniejąca skromna infrastruktura turystyczna w żaden sposób nie nawiązuje do specyficznych walorów krajobrazowych i historycznych tych miejsc.

Perspektywy rozwoju turystyki we wsiach opuszczonych

Wywiady przeprowadzone z przedstawicielami urzędów, organizacji i instytucji, w których zakresie zainteresowań leży zagospodarowanie turystyczne Polesia, pozwoliły na sformułowanie zarysu opinii dotyczącej obecnych perspektyw rozwoju turystycznego wsi opuszczonych. Wstępem do przeprowadzonych rozmów była prośba o określenie atrakcyjności turystycznej tego typu miejsc w opinii rozmówcy. Odpowiedzi były tu bardzo zróżnicowane, co w dużej mierze uzależnione było od znajomości tematu. Większość osób znających przynajmniej jedną wieś opuszczoną określała ją zazwyczaj jako miejsce atrakcyjne turystycznie, odpowiedź swoją odnosząc często generalnie do wszystkich wsi opuszczonych, jako ciekawego pola dla rozwoju turystyki tematycznej. Osoby nieznające żadnych wsi opuszczonych znacznie częściej odnosiły się sceptycznie do ich walorów turystycznych. Tego typu odpowiedzi były jednak w mniejszości.

Jeśli chodzi o pomysły i propozycje dotyczące rozwoju funkcji turystycznej w opisywanych wsiach, większość rozmówców, ze względu na słabą znajomość tego zagadnienia, nie miała żadnych własnych sugestii lub formułowała je spontanicznie. Były to przede wszystkim propozycje poprowadzenia szlaków tematycznych lub ustawienia tablic informacyjnych. W dalszej części wywiadu przedstawiono rozmówcom listę możliwych kierunków i sposobów zagospodarowania wsi opuszczonych, a następnie poproszono ich o ustosunkowanie się do poszczególnych działań. Propozycje te obejmowały m.in.: pozostawienie wsi w obecnym stanie, zabezpieczenie, wyeksponowanie lub częściowe odtworzenie pozostałości wsi, wyznaczenie szlaku pieszego, rowerowego, konnego lub ścieżki przyrodniczo-kulturowej, ustawienie tablic informacyjnych, budowa zadaszeń turystycznych i miejsc biwakowych, budowa przystani kajakowych, adaptacja lub odbudowa budynków na cele rekreacyjne oraz budowa nowych obiektów na cele turystyczne. Zdecydowana większość rozmówców poparła podawaną już wcześniej propozycję utworzenia szlaku lub ścieżki tematycznej oraz ustawienie tablic informacyjnych. Większość pozytywnie odniosła się również do propozycji wyeksponowania części pozostałości dawnych wsi, zaznaczając jednocześnie, że nie należy odbudowywać, a tym bardziej budować nowych obiektów na terenie wsi. Większość nie była jednak również za pozostawieniem wsi w obecnym stanie. Odpowiedzi te można więc uznać za dosyć umiarkowane, pokazują one jednak zainteresowanie rozmówców tym tematem i ich pozytywne podejście, nastawione na wykorzystanie potencjału turystycznego wsi opuszczonych.

Osoby udzielające wywiadów wskazały również główne problemy związane z realizacją powyższych propozycji. Były to przede wszystkim trudności w zdobyciu odpowiednich środków finansowych, jak również skomplikowane stosunki własnościowe, ze względu na które realizacja wielu działań może okazać się niemożliwa. Wśród rozmówców byli jednak również optymiści, którzy na licznych przykładach udowodniali, że zarówno problemy finansowe, jak i znalezienie osób, które podjęłyby się realizacji poszczególnych zadań, nie stanowią dużego problemu, trudniejszym do rozwiązania jest natomiast problem własności ziemi.

W przypadku niektórych wsi jako potencjalne utrudnienie w udostępnieniu turystycznym wskazywano położenie w pasie granicznym lub na terenach rezerwatów. Wiele osób jako znaczący problem w zagospodarowaniu turystycznym wskazało również peryferyjne położenie lub brak dogodnego dojazdu do wsi. Opinia ta pokazuje nastawienie wielu osób zajmujących się zagospodarowaniem turystycznym, zogniskowane jedynie na turystę masowego, pomijając formy turystyki, które mogą się rozwijać wyłącznie z dala od utwardzonych dróg i głównych miast.

Podsumowanie i wnioski

Specyficzne walory historyczne, krajobrazowe i przyrodnicze wsi opuszczonych mogą stanowić podstawę do rozwoju turystycznego tych obszarów. W wielu wsiach zachowały się liczne relikty dawnego krajobrazu tworzące wraz z otaczającą je przyrodą unikalny nastrój obcowania z przeszłością. Położenie i zagospodarowanie wsi opuszczonych sprawia, że są to obszary o cechach preferowanych przez turystów tęskniących za kontaktem z przyrodą. Jak stwierdza Plit (2010), najkorzystniejszy obszar do *wypoczynku „na łonie natury to krajobrazy półotwarte, o układzie mozaikowym leśno-łąkowo-polnym i o skomplikowanym przebiegu granic między różnymi rodzajami użytków, (...) w strefie brzeżnej lasu lub na polanach śródleśnych”*. Zdecydowana większość wsi opuszczonych spełnia wszystkie te kryteria. Problemem jest jednak brak dostrzegania tych walorów zarówno przez samorządy, jak i turystów, a także ogólny brak świadomości istnienia takich obszarów oraz znajomości ich historii.

W wyniku tego, istniejące sposoby zagospodarowania i użytkowania turystycznego w żaden sposób nie nawiązują do przeszłości wsi opuszczonych. Powoduje to z jednej strony niewykorzystanie szansy na rozwój ciekawego, alternatywnego rodzaju atrakcji turystycznej, z drugiej zaś sprawia, że pojawiające się zagospodarowanie turystyczne niszczy specyficzne walory historyczne i krajobrazowe, w tym również wartości niematerialne krajobrazu. Obecnie to właśnie rozwój zagospodarowania rekreacyjnego, bardziej niż inne typy działalności gospodarczej, stanowi zagrożenie dla dziedzictwa kulturowego, jakim są wsie opuszczone. Jednoczenie to właśnie turystyka dostosowana do specyficznych walorów może być szansą na zachowanie tych szczególnych obszarów.

Dla obszaru wsi nieistniejących najbardziej odpowiednia może być turystyka alternatywna, określana również jako „turystyka łagodna” lub „turystyka odpowiedzialna” (Wheeler 1990). Ten rodzaj aktywności, jak pisze Wojciechowski (2003) preferuje bowiem wędrowki oparte na motywach krajoznawczych, wymagające od uczestników właściwego przygotowania, gotowości i chęci pokonywania trudności na szlaku, ale również zaangażowania emocjonalnego i aktywności intelektualnej. Jest to więc optymalna forma wykorzystania walorów opuszczonych wsi, pozwalająca jednocześnie zachować ich unikalny krajobraz i atmosferę.

Wydaje się, że podstawowym działaniem prowadzącym do właściwego rozwoju turystyki na opisywanym terenie jest upowszechnianie wiedzy na ten temat wśród lokalnych samorządów, instytucji i organizacji, jak również wśród mieszkańców i potencjalnych odwiedzających. Popularyzacja powinna jednak nie tylko zachęcać do odwiedzenia tych miejsc, ale również wskazywać na konieczność ich ochrony i właściwego kształtowania przestrzeni. Obecne błędy w zagospodarowaniu nie wynikają bowiem ze złej woli decydentów, lecz z braku wystarczającej ilości informacji. Działania promocyjne mogą więc przynieść dużo większe korzyści, niż kosztowniejsze wytyczanie szlaków czy budowa infrastruktury. Taka forma zachęcenia do aktywności z pewnością będzie też korzystniejsza dla krajobrazu wsi opuszczonych.

Jeśli chodzi o zagospodarowanie turystyczne powinno być one dostosowane do specyfiki danej wsi i zróżnicowane w skali regionu. Przeprowadzone wywiady ukazują najczęściej punktowe podejście do zagospodarowania danej wsi lub gminy. Konieczne jest natomiast spojrzenie kompleksowe, zarówno w wymiarze

przestrzennym, jak i tematycznym. W ten sposób możliwe jest zarówno zaspokojenie potrzeb związanych z rozwojem turystycznym regionu, jak i zachowanie najcenniejszych krajobrazów w niezmienionym stanie. Z pewnością tendencja wkraczania zabudowy lotniskowej, dla której opuszczone wsie są obszarami bardzo atrakcyjnymi, powinna być kontrolowana i ograniczona, tak, aby nie dopuścić do przywrócenia zabudowy we wszystkich wsiach, a tam gdzie będzie to następować, dbać o jej dostosowanie do miejscowej tradycji i krajobrazu. Powinno się to odbywać raczej na zasadzie odtwarzania fragmentów wsi, niż kształtowania nowych form.

W wielu wsiach wskazane byłyby działania związane z wyeksponowaniem, a w wyjątkowych przypadkach – nawet z odtworzeniem relikwów wsi. Rozwój infrastruktury turystycznej czy jakiegokolwiek inne formy ingerencji w obecny krajobraz (nawet związane z zachowaniem i wyeksponowaniem śladów dawnych wsi) nie mogą jednak obejmować wszystkich wsi na danym terenie. We wsiach, które uległy całkowitemu wyludnieniu zachodzą bowiem ciągle procesy sukcesji i ewolucji krajobrazu. Zmiany te są również wartością i specyficzną cechą tych obszarów. Procesy te mogą stanowić przedmiot badań naukowych, ale również obserwacji zwykłych ludzi. Część wsi, reprezentujących różne sposoby zagospodarowania, należy więc zachować od nadmiernego wpływu turystyki, a zwłaszcza od rozwoju nowych form zagospodarowania. Wśród nich będą z pewnością wsie objęte ochroną rezerwatową.

Przedstawiony tu wachlarz sposobów udostępniania wsi opuszczonych turystom jest jednak tylko wstępną propozycją, wskazującą kierunki działań i ogólne wytyczne. Konkretny sposób zagospodarowania poszczególnych wsi wymaga jednak uwzględnienia, oprócz aspektu związanego z rozwojem turystyki, również uwarunkowań przyrodniczych, krajobrazowych, historycznych, społecznych czy gospodarczych. Ich opracowanie wymaga kompleksowego spojrzenia na to zagadnienie w skali całego regionu i na podstawie szczegółowych analiz sporządzenie całościowej koncepcji, zgodnie z którą poszczególne samorządy i organizacje mogłyby podejmować konkretne działania na obszarach wybranych wsi.

Literatura

- Janicki R. 1998. Zmiany zaludnienia i użytkowania ziemi w Parku Krajobrazowym Pogórza Przemyskiego. W: *Przemiany Krajobrazu Naturalnego Polski. Acta Geographica Lodziensia No 74*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, p. 83–95.
- Plit J. 2010. Kulturowe preferencje wyboru różnych typów krajobrazów do turystyki i rekreacji. W: A. Richling (red.) *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja. Problemy Ekologii Krajobrazu t. XXVII. Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Warszawa–Biała Podlaska*, p. 333–339.
- Salwicka B. 1983. Zmiany w zaludnieniu i użytkowaniu gruntów wsi górskich na wybranych obszarach przygranicznych Sudetów Kłodzkich. *Studia Geograficzne*, 32, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 506, p. 23–30.
- Soszyński D. 2012. Krajobraz opuszczonych wsi Polesia w świetle archiwalnych materiałów kartograficznych. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, Nr 16, p. 219–228.
- Szmytkie R. 2008. Nieistniejące wsie w Sudetach. W: M. Kulesza (red.) *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, p. 225–242.
- Wheeler B. 1990. Turystyka „odpowiedzialna” nie rozwiąże ekspansji turystycznej. *Problemy Turystyki* 3/4, p. 6–10.
- Wojciechowski K. H. 2003. Problemy waloryzacji krajobrazu kulturowego dla programowania turystyki alternatywnej. *Problemy ekologii krajobrazu*, t. XI. *Krajobraz – turystyka – ekologia*, p. 159–164.
- Wolski J. 2003. Dawny krajobraz wiejski na przykładzie obszarów opuszczonych przez ludność – problemy metodyczne badań. W: M. Śmigielka, J. Słodczyk (red.) *Geograficzne aspekty globalizacji i integracji europejskiej. Oddział Opolski PTG, Uniwersytet Opolski, Opole*, p. 437–442.
- Wolski J. 2009. Następstwa zaniku antropopresji na obszarach górskich – dyskusja zależności „proces a region” w ujęciu różnoskalowym. *Przegląd Geograficzny* 2009, 81, 1, p. 47–73.